



UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Schrijven met naald en garen

Lettermodelboeken voor handwerken

Lommen, M.

Publication date

2021

Document Version

Proof

Published in

Vertelstof

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lommen, M. (2021). Schrijven met naald en garen: Lettermodelboeken voor handwerken. In E. Boeles, K. van der Hoek, & R. Storm (Eds.), *Vertelstof: Een bundel verhalen voor Marike van Roon over textiel in het Allard Pierson* (pp. 129-138). Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

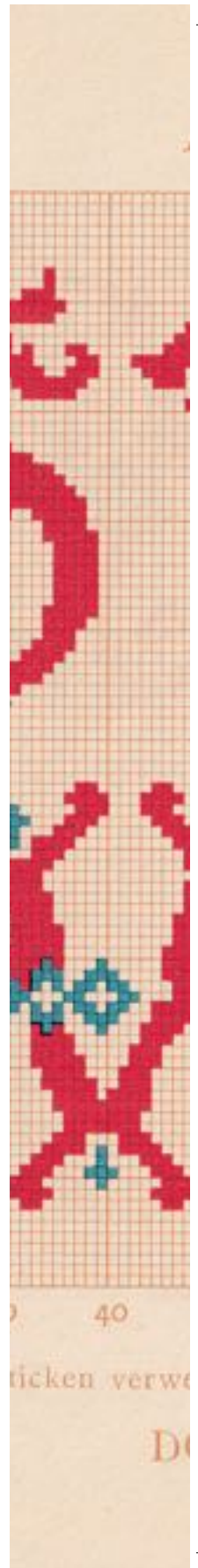
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Schrijven met naald en garen

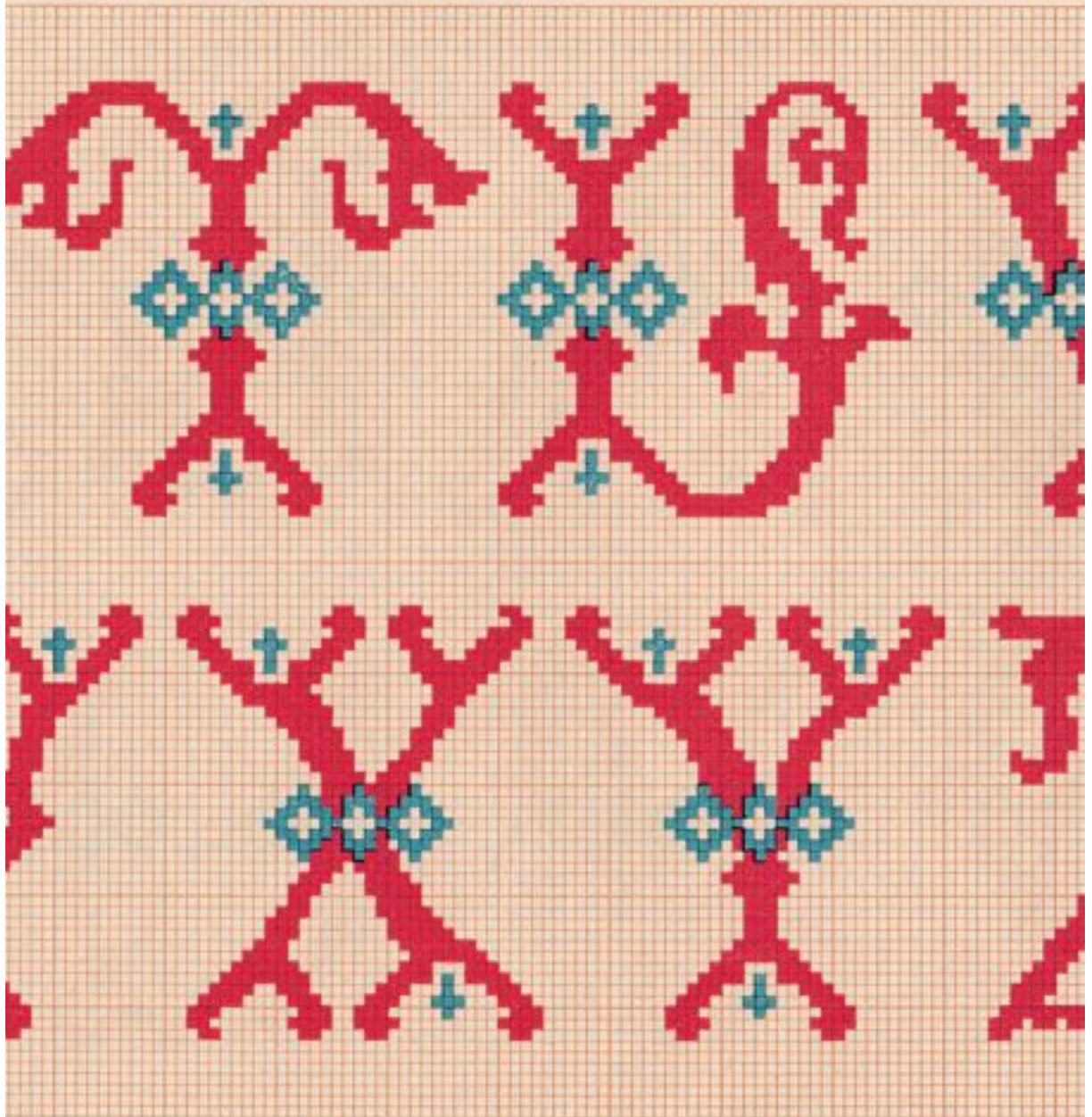
Lettermodelboeken voor handwerken

Handwerken en handgemaakt is hip. Er zijn veel borduurpakketten te koop, waaronder voor merklappen. Die moesten Nederlandse schoolmeisjes tot ver in de twintigste eeuw ter oefening borduren. Naast tal van motieven zijn in de aftelbare weefselstructuur letters en cijfers verwerkt. ‘Eene ordelijke huisvrouw ziet graag al haar linnen en katoenwerk genommerd, geteekend of gemerkt’, stelt een handboekje uit 1827.¹ Letters kwamen natuurlijk ook voor in ander borduurwerk, van accessoires tot vaandels. Ambachtslieden als letterschilders en lithografen zochten in gedrukte modelboeken naar geschikte alfabetten om in hun werk toe te passen. Minder bekend is dat er ook speciaal voor borduursters lettermodellen bestonden.

Mathieu Lommen *Conservator grafische vormgeving*



ALPHABETE FÜR DIE STICKERIN



50 60 70 80 90 100 110 120 130 140

vente man die Baumwoll-, Leinen- und Seiden-Artikel, Marke **D·M**

DOLLFUS-MIEG & C^{ie}, Aktiengesellschaft

MÜLHAUSEN IM ELSASS

Vroege modelboeken

Bij het borduren konden naast merklappen van een onderwijzeres of familielid losse bladen of afbeeldingen in boeken en tijdschriften als voorbeeld dienen. Zo blijken enkele motieven in Friese merklappen – direct of indirect – te zijn ontleend aan een vroeg zestiende-eeuws boekje van de Keulse drukker Peter Quentel.² Zijn modelboekje laat naast textielpatronen alfabetten zien, net als dat van tijdgenoot Giovanni Tagliente.³ Ook Giovanni Vavassore toont in zijn *Corona di racammi* uit 1530 alfabetten om ‘met de naald te schrijven’, waarvan één in een grid.⁴ Dit soort uitgaven met houtsneden, waarin gescheurd werd, geknipt en geprikt, is schaars overgeleverd.

De uitvinding van de lithografie (1798) maakte de vermenigvuldiging van beeldmateriaal eenvoudiger en goedkoper. Zo kon een stroom aan betaalbare modelboeken op gang komen.

Negentiende-eeuwse lettermodelboeken

De *Encyclopédie, of handboek van vrouwelijke bedrijven* uit 1835 besteedt kort aandacht aan het letterborduren. Er zijn initialen en twee alfabetten opgenomen, waarvan één in een grid. Deze huishoudelijke gids is een bewerking uit het Duits door Barbara van Meerten-Schilperoort, een succesvol pedagoog en schrijver. Edouard Taurel, leraar aan de Amsterdamse Industrieschool voor Vrouwelijke Jeugd, hecht in zijn *De aesthetiek der vrouwen-handwerken* uit 1880 nauwelijks belang aan lettervormen: ‘Letters, dit vergete men echter niet, behooren noch tot de beeldende, noch tot de ornamentatiekunst’ (p. 80). Een markt voor gespecialiseerde letterboeken voor borduursters blijkt in de tweede helft van de negentiende eeuw wel internationaal te ontstaan. Bijzonder efemeer waren de dunne, kleine boekjes van Alexandre Rouyer, een Parijse ‘dessinateur en broderies’. Rouyer was in de jaren zestig een uitgeverij gestart. Zijn borduurvoorbeelden in miniatuurformaat pasten in een naaimandje, zoals de gelithografeerde leporello *Alphabets variés de A. Rouyer* (ca. 1885) van zijn opvolger André Béranger. Vandaag de dag blijkt het fonds opnieuw een bron van inspiratie.⁵ Interessant moet het in 1884 verschenen *La calligrafia delle ricamatrici* van Eliodoro Andreoli zijn (helaas niet gezien).



Opera nova universal intitulata Corona di racammi, Venetië: Giovanni Andrea Vavassore, [1530]. Houtsnede. The Metropolitan Museum of Art, New York.

Een uitgebreide serie ‘Stickerei-Vorlagen’ voerde in die periode Orell Füssli, een nog steeds bestaande Zwitserse drukkerij-uitgeverij. Die serie was vooral gericht op het monogram, dat van oudsher ook een praktisch nut had: het markeerde buitenshuis te wassen kleding en beddengoed. De uit gesnoeide takken samengestelde ontwerpen van Emil Franke in *Holzschrift-Monogramme* (1892?) waren volgens de flaptekst ‘ausserordentlich vielseitig verwendbar in Weiss-stickerei wie in Buntstickerei’. Hoewel er al een takkenletter is te vinden in het schrijfboek *Opera di frate Vespasiano Amphiareo* uit 1554, lijkt het motief pas echt populair te zijn geworden in de Romantiek. Een lithografische variant liet Jean Midolle zien in zijn *Spécimen des écritures modernes* uit 1834–35. Een andere Orell Füssli-auteur van boeken met borduurmonogrammen was Eduard Boos-Jegher, directeur van de Kunst- und Frauenarbeitsschule in Zürich.

Een van de meest succesvolle lettermodelboeken ooit – in welk genre dan ook – is *Alphabete für die Stickerin*. Misschien vormt de enige concurrent in dit opzicht het Amerikaanse *Speedball Textbook* (1915–) voor handlettering. *Alphabete* verscheen omstreeks 1893 bij Dollfus-Mieg & Co. in Mulhouse, dan een Duitse stad. D.M.C. was én is een belangrijk fabrikant van borduurgaren. Als oblong boek werd *Alphabete* in verschillende taaledities in boekdruk geproduceerd en was het te koop in de formaten octavo en 16mo. Typerend voor de periode is de letterkeuze: Engelse schrijfletter en rondschrift naast gotisch schrift en versierde kapitalen. De art nouveau-letter ontbreekt; die begon toen juist aan zijn opmars. De alfabetten staan alle in een grid, wat zowel het overbrengen op textiel vergemakkelijkt als het vervolgens op stramien borduren. Verder zijn er monogrammen, ornamenten, randen en vignetten. Vanzelfsprekend werd er achterin de deeltjes geadverteerd voor andere titels uit de ‘Bibliothek D.M.C.’ en was er een catalogus van het eigen katoenen, zijden en linnen borduurgaren.

De titelpagina van *Alphabete* vermeldt de enkele jaren eerder overleden Thérèse de Dillmont (1846–1890) als editrice.⁶ Deze Oostenrijkse handwerklerares maakte in dienst van D.M.C. bestsellers als de *Enzyklopädie der weiblichen Handarbeiten*, die nog steeds

in druk is. Dillmonts naam werd door D.M.C. ingezet als een soort merk, waaronder zelfs internationaal enkele winkels opereerden. Na haar dood besloot de directie daarom een nicht met dezelfde naam haar functie te geven. Zo kon men postuum 'Th. de Dillmont' gewoon blijven gebruiken. Dat was dus bij *Alphabete für die Stickerin* het geval en ook bij een ander letterboek, *Alphabete und Monogramme* (1894?).

D.M.C. produceerde betaalbare uitgaven in grote oplagen. Dat gebeurde in de eigen grafische onderneming. Van *Alphabete* vermeldt de elfde druk in octavo dat er van drie taaledities bij elkaar 730.000 exemplaren zijn verkocht, en van *Alphabet de la brodeuse* vermeldt de tiende druk in 16mo dat er van vier taaledities bij elkaar 915.000 zijn verkocht. D.M.C. dateerde zijn uitgaven overigens zelden of nooit. De Nederlandse markt zal voor een eigen taaleditie te klein zijn geweest. Wel nam één ondernemer er blijkbaar zoveel af, dat



Alphabete für die Stickerin. Buchstaben, Monogramme, Ziffern und Ornamente nach gezählten Fäden zu sticken und Muster mit Bausen für Weissstickerei, Mulhausen (Elsass): Th. de Dillmont, [ca. 1910]. 11. Aufl. Bibliothek D.M.C. Boekdruk. Allard Pierson, UvA.



Emil Franke, *Holzschrift-Monogramme*, Zürich: Orell-Füssli, [1892?]. Lithografie. Particuliere collectie.

zijn exemplaren van *Alphabete* een extra bandstempel meekregen: ‘Bispinck-Kundert Amsterdam’. Dit gerenommeerde garenmagazijn was gevestigd op Rokin 90, dichtbij het Allard Pierson, en liep helemaal door tot de Kalverstraat. Eind negentiende eeuw ontstond er in Nederland een herwaardering van het borduurwerk onder invloed van de arts-and-craftsbeweging en ontwikkelingen in Duitsland en Oostenrijk. De Haarlemse ‘Tentoonstelling van Kunstnaaldwerk’ uit eind 1904 markeert die erkenning van vrouwenhandwerk als kunstnijverheid.⁷

Moderne lettermodelboeken

Het monogrammeren van tafel- en linnengoed bleef na de Tweede Wereldoorlog nog steeds populair. Het vrouwentijdschrift *Beatrijs*, de katholieke editie van *Libelle*, adverteerde met speciale monogrammen die in vier stijlen op bestelling konden worden gemaakt, elk voor de prijs van één gulden (21 april 1949). Die borduurvoorbeelden werden dan getekend door de bekende Amsterdamse letterschilder J.S. Beekmann, al bleef dit feit onvermeld. In de jaren zestig breidde de markt

van hobbyboeken zich uit, met titels als *Versieren met origami* (1967) en *Kleine treinen: een grote hobby* (1968). Ook op handwerkgebied verschenen er regelmatig nieuwe titels, onder meer bij Cantecler en Zomer & Keuning. Enkele van de (vertaalde) borduurboekjes richtten zich specifiek op de letter.⁸ Publiekstijdschriften bleven niet achter en maakten speciale letterbijlages, zoals het vrouwenblad *Margriet* en het handwerkblad *Ariadne*. Een *Margriet*-letterbijlage uit 1980 bevat patronen voor onder meer schrijffletters, om toe te passen in 'gemoeidelijke monogrammen op zakdoekjes, sjaals, theedoeken en glazen-doeken.'⁹

Een Brits buitenbeentje is *Lettering for embroidery* uit 1971 van Pat Russell (1919–2011). Zij had naam verworven als kalligraaf én als borduurster van liturgische gewaden. Haar boek is in dit genre



Bloemen borduren, vertaling uit het Japans, Amsterdam: De Geïllustreerde Pers, © 1980. 2e dr. Detail. Offset. Particuliere collectie.

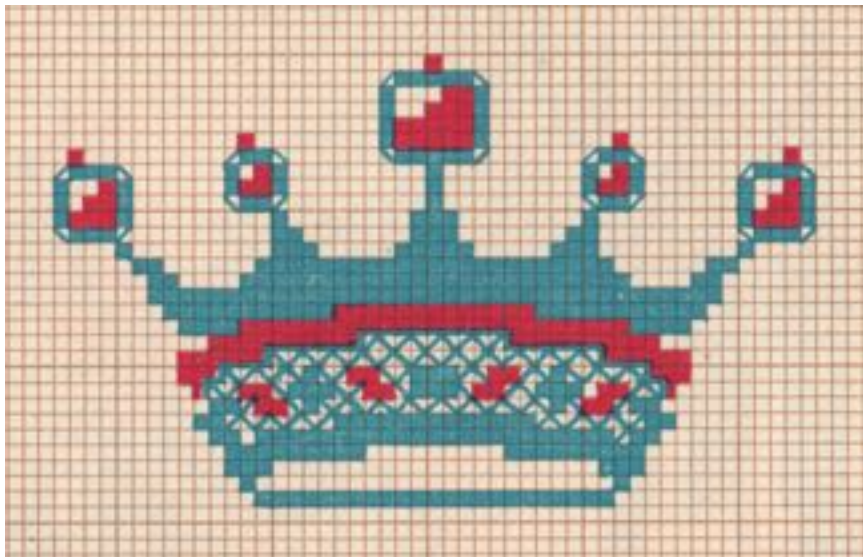
zeker het meest artistieke en persoonlijke. Daarom bevreemdt het dat Russell tevens bestaande drukletters als model opnam.

In de jaren tachtig, met de komst van tekstverwerkingsprogramma's, raakte een breed publiek bekend met typografie. Twee recente breiboeken gaan uit van digitale fonts. Dat zijn *Letters breien* uit 2013 (een internationale productie) en, meer highbrow, *Typographic knitting: from pixel to pattern* uit 2020. Dat laatste handboek is van Rüdiger Schlömer, een Zwitsers grafisch ontwerper en hobbybreier, en verscheen eerder in het Duits. Voor Schlömer liggen breien en digitale typografie in elkaars verlengde: 'those who would like to connect with the tactile side of their typographic practice can do so through knitting, a kind of analog program, if you will, that translates pixels into stitches' (p. 4). De moderne pixelletters lijken te zijn weggelopen uit een negentiende-eeuws borduurboekje.

Dit genre bleef onbelicht in mijn overzichten *Nederlandse belettering: negentiende-eeuwse modelboeken* (2015) en *Nederlandse belettering: twintigste-eeuwse modelboeken* (2018), beide verschenen in de reeks *Uitgelezen boeken*.

- 1 Alberdina Woldendorp, *Praktische handleiding voor onderwijzeressen ...* Groningen 1827, citaat p. 162.
- 2 Zie Gieneke Arnolli & Rosalie Sloof, *Letter voor letter. Merklappen in de opvoeding van Friese meisjes*, Zwolle/Leeuwarden 2004, p. 59.
- 3 *Eyn new kunstlich boich*, 5e dr. 1529 (1e dr. 1527), exemplaar metmuseum.org/art/collection/search/354657; Giovanni Antonio Tagliente, *Opera nuova che insegna alle donne a cusire*, 1527, exemplaar gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105260517 (beide geraadpleegd op 1 mei 2021).
- 4 Zie Femke Spielberg, 'Fashion & virtue: textile patterns and the print revolution, 1520-1620', in: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 73 (2015), no. 2 (Fall), p. 1-48, citaat p. 28.
- 5 Zie Veronique Maillard, *Rouyer: ses plus beaux motifs et alphabets anciens à broder au point de croix*, [Paris] 2011 (1e dr. 2005).
- 6 Zie www.trc-leiden.nl/trc-needles, lemma 'Thérèse de Dillmont, (1846-1890)' en de.wikipedia.org/wiki/Thérèse_de_Dillmont (beide geraadpleegd op 1 mei 2021).
- 7 Zie Marjan Groot, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland, 1880-1940*, Rotterdam 2007, p. 253-277.

- 8 Waaronder *Letters in kruissteek* (1970) van de Zweedse Elsie Svennås, *Aftelbaar ABC* (1976) van de Amerikaanse B. Borssuck, *Letterborduurboek* (1984) van de Duitse Jutta Lammèr, *Decoratief alfabet in kruissteek* (1990) van de vermoedelijk Amerikaanse Barbara Christopher, en *Letterdoeken* (1993) van José Sterrenburg. Meer recent verscheen als bewerking van een Engelse uitgave *Vrolijke alfabetten in kruissteek* (2004). Met losse patroonvellen (niet gezien) was in 1950 van Maria van Hemert verschenen *Merken en stoppen*.
- 9 *Margriets letterboekje*, 1980, nr. 33, bijlage (16 pagina's). Het van oorsprong Duitse zelfmaakmodeblad *Burda* kwam in 1988 met de uitgebreide special *Het alfabet in kruissteek* (14/88), waarin drie werkbladen zijn opgenomen.



Alphabete für die Stickerin. Detail.